

Радмило Маројевић

КОНКУРЕНЦИЈА ЈЕЗИЧКИХ СРЕДСТАВА И ДИНАМИКА ЈЕЗИЧКОГ РАЗВОЈА

I. Теоријски приступ

1. Конкуренција језичких средстава и утицај те конкуренције на динамику језичког развоја незаобилазна је тема дијахроних лингвистичких истраживања. Истовремено то је тема која нужно подразумева дијахронични аспект и онда када се посматра из савремене језичке перспективе или из перспективе било ког ранијег синхроног пресека.

1.1. Конкуренција језичких средстава и динамика језичког развоја као лингвистичко питање од значаја је и за компаративно-историјска и за општелингвистичка истраживања. И не само то: свако компаративно-историјско истраживање теме има свој општелингвистички аспект, а разматрање теме са општелингвистичког становишта може дати резултате само ако му је претходило испитивање конкретне језичке ситуације у историјском развоју.

1.2. Разликујемо два типа односа конкурентних језичких средстава. Један тип односа имамо када једно језичко средство, услед ових или оних компаративних предности, у унутрашњој конкуренцији истискује друго језичко средство. Други тип односа констатујемо када једно језичко средство просто надомешта (замењује) друго, које се губи из неких својих унутрашњих слабости, па је конкуренција у суштини само спољашња.

1.3. Конкуренција језичких средстава није изолована језичка појава: она је тесно повезана са променама у врстама речи, са променама у граматичким (морфолошким) категоријама, са променама међусобног односа језичких нивоа као и са фонетским променама.

1.4. Различита је природа конкуренције језичких средстава у живом (народном) језику и у књижевном (литерарном) језику. У првом случају конкуренција језичких средстава утиче на стварну динамику језичког развоја и на њен историјски резултат. У другом случају језичка средства

са својим стилско-семантичким потенцијалом конкуришу за статус литерарног изражајног средства у структури уметничког дела. Колико је различита природа конкуренције језичких средстава у живом (народном) и у књижевном (литерарном) језику види се по томе што једне исте особине у првом случају могу бити компаративне слабости, а у другом – компаративне предности. Тако у књижевном језику, а посебно у песничком тексту, компаративне предности конкурентног језичког средства могу бити: 1) семантичка разуђеност и вишезначност; 2) стилска обележеност; 3) формална разуђеност (разноликост, па чак и необичност); 4) гласовна структура (да би се остварила асонанца или алитерација); 5) силабичка структура (да би се остварио нужни број слогова у стиховима строге силабичке структуре); 6) прозодијска структура (значајна нарочито за силаботонику, класичну – где је од значаја дужина слога, и модерну – где је релевантан метрички акценат). У живом (народном) језику компаративне предности су, напротив, значењска одређеност, стилска необележеност, формална униформност, док се остале особине подређују законитостима језичке економије, а не законитостима песничке организације текста.

Конкуренцију језичких средстава разматраћемо на дијахроном словенском материјалу, дакле само у живом (народном) језику, остављајући разматрање конкуренције језичких средстава у књижевном тексту – за неку другу прилику.

II. Конкуренција језичких средстава у живом (народном) језику

2. Конкуренцију језичких средстава у живом (народном) језику и утицај те конкуренције на динамику језичког развоја размотрићемо на примеру историјског развоја српског језика, почев од прасловенских исходишта.

2.1. Рани прасловенски језик (по терминологији Радосава Бошковића: прасловенски са индоевропског становишта) карактерисала је конкуренција посесивног генитива, који је прасловенски наследио из праиндоевропског језика, и посесива (присвојних придева), који су прасловенска иновација. У ком облику и темпу се та конкуренција одвијала није нам познато, познати су нам њени резултати: именички посесивни генитив је замењен посесивима као хибридном врстом речи са именичким и придевским обележјима.

У вези са нашом другом теоријском поставком (види т. 1.2) може се, међутим, сасвим одређено закључити да посесиви нису, као резултат неке жестоке конкуренције, истиснули посесивни генитив, него су га просто заменили. После синкретизма старог аблатива и старог генитива и њиховог стапања у нови генитив са кумулирањем огромног броја значења, граматички је постало неодрживо исказивање атрибутивне посесивности именичким генитивом. Genitivus possessivus се граматички маргинализује – своди се на неке заменице, поименичене придеве и њима исказане апозитивне допуне. На празно (тачније: ослабљено, које се празни) место долази новоформирана хибридна врста речи – *nomina possessiva*: преображавају се (добиају нову граматичку функцију и значење) неки индоевропски општепридевски суфикси – *-jb* < **iōs*, *-v/-b* < **ōs*, а попридевљењем посесивних падежа формирају се нови посесивни суфикси – *-inъ*, *-ovъ/-evъ*. Да посесивни придеви не истискују посесивни генитив него га замењују, доказ је њихова деривациона генеза (настају адјективизацијом посесивног генитива) и синтаксичка употреба (преузимају све синтаксичке функције које је имао посесивни генитив). Творбени процес илуструју позна, старословенска образовања типа *безоуман*, *бесчинан*, настала адјективизацијом помоћу суфикса *-jb* генитива са предлогом *без(ъ)*.¹

У вези са нашом трећом теоријском поставком (види т. 1.3) треба истаћи да је замена једног граматичког средства другим у конкретном случају била праћена променама у систему врста речи (формирана је нова именичко-придевска врста речи хибридног карактера) и променама у граматичким категоријама (присвојни придеви имају самосталне граматичке категорије, док је *genitivus possessivus* само поткатегорија именичке категорије падежа).

Поставља се, најзад, питање зашто посесиви у историјском развоју словенских језика бивају замењивани или замењени истим тим посесивним генитивом. Ова тенденција је условљена, с једне стране, променама у придевским речима, што је ствар појединачне историје словенских језика, и развојем аналитичности словенских језика. У међувремену се проширила и учврстила употреба генитива са бројним предлозима, што

¹ О изведеницама наведеног типа у оквиру **ō* основа види посебан чланак: Р. Маројевић, *Studia paleoslavica*. III (Старославенски облици безоуман, бесчинан, беспосагам). – Јужнословенски филолог, Београд, 1998, књ. LIV, 165–173. О наведеном творбеном типу у крилу **ī* основа види у чланку: Р. Маројевић, *Присвојни придеви (possessiva) у старославенском језику*. – Студије српске и словенске. Серија I: Српски језик, Београд, 1997, II, бр. 1–2, 162–163.

поново враћа простор адноминалном генитиву за изражавање значења атрибутивне посесивности.

2.2. Позни прасловенски језик (по терминологији Радосава Бошко-вића: прасловенски са словенског становишта) карактерисала је, у кругу *јѡ основа, конкуренција посесивних суфикса -ѡ и -евѡ. Обично се сматра да је посесивни суфикс -евѡ, као формално изразитије средство, истинско посесиве на -ѡ. То је, у начелу, тачно, али је на ту конкуренцију и на њен исход утицао процес унификације именичких основа, с једне стране, и ширење именичког хипокористичког суфикса -јѡ, с друге стране.

Од именица на -tel'ѡ у старославенском језику је посведочен усамљен пример тоднтелѡ, изведен суфиксом -ѡ, и посесиви на -евѡ џѡнтелекѡ, прѣддѡнтелекѡ, роднтелекѡ, сѡпаснтелекѡ, оуѡнтелекѡ². Хомонимија облика мушког рода посесива типа тоднтелѡ са творбеном базом тоднтелѡ била је основни узрок губљења посесива на -ѡ и њиховог замењивања посесивима на -евѡ. Та хомонимија је, међутим, последица унификације именица на *јѡ и именица на *јѡ у корист ових последњих (уз преношење појединачних падежних наставака и самог посесивног суфикса -евѡ који се у међувремену образовао). Све док су именице припадале једном деклинационом типу, са завршетком *-teliūs, а посесиви другом, са завршетком *-teliōs, није било хомонимије, па ни разлога за губљење посесива на -ѡ < *-ōs и за њихово замењивање формално изразитијим суфиксом.

У старословенском језику од именице цѣсаѡѡ посведочен је посесив цѣсаѡѡ³. На некадашњу хомонимију именице краѡѡ и посесива *краѡѡ указују изведенице *краѡѡѡ*, *краѡѡица*, *краѡѡски*⁴, које су морале бити образоване од посесива *kral'ѡ*. Хомонимија посесива *česarъ*, *kral'ѡ* са њиховим творбеним базама, по нашем мишљењу, такође је секундарна. Али да бисмо то доказали, морамо се осврнути на етимолошка тумачења наведених именица.

Да би објаснио палаталност финалног основинског сугласника, Скок је словенско *česarъ* најпре изводио из латинског *Caesārius*, што је по Фасмеру „затруднително семантички”⁵. У Етимологијском рјечнику Скок не одустаје од основне идеје, али налази другу паралелу: „дочетно слав. -rj не слаже се са лат. -r од *Caesar*, него иде заједно са агс. [англосак-

² Р. Маројевић, *Присвојни придеви...*, 156.

³ *Исто*, 156–157.

⁴ Наведене и друге изведенице види у: Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, 1972, knj. II, 47–49, s.v. *Kāral*.

⁵ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*. В четырех томах. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Изд. 3-е. СПб., 1996, т. IV, 291, s. v. царь.

ским] *casere* < *caisāreus*⁶. Други етимолози полазе од готског **Kaisāreis*, што је по Фасмеру „сомнително”. Сам Фасмер руско *царь* односно старославенско *цѣсарѣ* објашњава овако: „форма **cēsarъ* «император» [...] восходит через гот. *Káisar* «император» к лат. *Caesar*. Окончание сближено вторично с суф. -аръ⁷. Први део етимологије коју интерпретира Фасмер (иначе од ње полазе бројни други етимолози и пре Фасмера) ми прихватамо: Словени су готско *ái* примили као дифтонг *oi*, који се монофтонгизирао у *ě* (јат), испред којег је по другој палатализацији *k* > *c*. Други део етимологије, о секундарном зближавању са суфиксом -арѣ, није убедљив. Ми полазимо од тога да је именица најпре преузета са тврдим сугласником, дакле *cēsarъ* (у црквенославенском је посведочен и облик *цѣсарѣ*), од ње је изведен суфиксом -јѣ посесив *cēsarъ*, а онда је сама именица творбено адаптирана помоћу хипокористичког суфикса -јѣ, па је именица добила облик *cēsarъ*.

Није спорно да је црквенославенско *кѣрѣ*, српско *кѣрѣ*, руско *корѣ* итд. позна германска позајмица из епохе Карла Великог и да је германско *Karl* у словенским дијалектима трансформисано као гласовна група **tort*. Загонетна је палаталност финалног сугласника основе, која се објашњавала на три начина: примарном функцијом посесивности 'Карлов', морфолошким утицајем облика *cēsarъ*, општом тенденцијом да се у полапском словенском дијалекту немачки финални непалатални сугласници замењују палаталним.⁸ Ми и овде полазимо од тога да је именица примарно била преузета са тврдом основом, дакле у јужнословенским дијалектима и чешко-словачкој групи у лику **kralъ*, да је од те именице изведен посесив са суфиксом -јѣ **kralъ*, потом је сама именица била творбено адаптирана помоћу хипокористичког именичког суфикса -јѣ. Тако смо добили именицу *kralъ* и тако је дошло до хомонимије *kralъ* (именица): **kralъ* (посесив); хомонимија је избегнута ширењем новог, конкурентног посесива *kralъvъ*.

Да је таква суфиксација помоћу хипокористичког суфикса -јѣ била шире распрострањена показује деривациона историја старославенског облика папежѣ и словенских личних имена типа Томашѣ, којима смо посветили посебне чланке⁹. Занимљиво је да се и у старославенском појављује посесив *Поанѣвѣ* – који је изведен од личног имена *Поанѣ* после његове

⁶ P. Skok, Нав. дело, 1971, knj. I, 258–259, s. v. *cēsar*.

⁷ М. Фасмер, Нав. дело.

⁸ *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Praha, 1996, [tom I, sešit] 6, 357, s. v. *kralъ*.

⁹ Р. Мароевич, *Заметки по историческому словообразованию*. 5. Славянские антропонимы типа Томашѣ. 6. Ст.-слав. папежѣ. – *Этимология* 1994–1996. Мо-

¹¹ Р. Мароевич, *Историческое словообразование и хронология фонологических изменений*. (Изменения в системе согласных фонем древнерусского языка). – Научные доклады высшей школы. Филологические науки, Москва, 1985, 38–42. Опубликовано и на српском језику: а) у Зборнику [Матице српске] за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1983–1984, књ. XXVII–XXVIII, 435–439; б) у књизи: Р. Маројевић, *Посесивне изведенице у староруском језику: Антропонимски систем. Топонимија*. „Слово о полку Игореве”. Београд, 1985, 143–148.

посесив се више није могао завршавати палаталним сугласником, што је услов постојања и опстанка посесива на *-jъ*¹².

2.4. Иако је најархаичнији и по својим типолошким и творачким могућностима најближи прасловенском, српски језик је изгубио супин као хибридную глаголско-именичку врсту речи. Супин се чува у словеначком језику, укључујући тзв. кајкавски дијалекат као његов органски део.

Обично се сматра, што и није сасвим тачно, да је конкуренција инфинитива и супина завршена истискивањем овог последњег из граматичког система, чије значење и синтаксичке функције преузима инфинитив. Оваква концепција би се могла прихватити за неке језике, на пример за руски. Али и ту се мора узети у обзир да је на ширење употребе инфинитива у позном прасловенском утицала промена у именичким деклинацијама мушкога рода на **ǫ*, **ǫ̃*, **ǭ*, којом су се изједначили номинатив и акузатив, па је инфинитив (настао, по убедљивом Бошковићевом тумачењу, од номинатива глаголске именице на **teis*), поред примарног субјекатског, развио и значење директног објекта.

У историјском развоју српског језика на губљење супина, поред инфинитива као могућег конкурентског средства, утицали су и други моменти. А пре свега конкуренција конструкције *да* + презент као балканистичка иновација. Од значаја је било такође формирање футура I као нове компоненте у категорији времена у оквиру индикатива, чиме је глаголски систем у историјском развоју српског језика преструктуриран у овом важном детаљу. У бугарском језику развојни процес је отишао даље, па је изгубљен инфинитив, што је задесило и српске југоисточне говоре; у словеначком (са кајкавским) остали су и инфинитив, и супин.

III. Конкуренција језичких средстава и уверљивост етимолошке реконструкције

3. Разматрање конкуренције језичких средстава у прасловенском језику и раним фазама развоја посебних словенских језика дало је и један, помало неочекиван етимолошки резултат: уверљиву творбено-семантичку реконструкцију старославенских именица *цѣсаѣ*, *краљ* (и њихових паралела у другим словенским дијалектима односно језицима).

3.1. Готско *Káisar* (из латинског *Caesar*) Словени су у првој фази примили без творбене адаптације, само са морфолошком адаптацијом (укључивање у деклинацију основа на **ǭ*). После монофтонгизације

¹² Р. Маројевић, *Присвојни придеви...*, 176, 180.

дифтонга (*oj* > *ě*) и друге палатализације (*kě* > *čě*), именица је имала лик *čěsarъ*, у значењу 'цар', и од ње је, сасвим регуларно, помоћу суфикса *-jъ*^I (посесивног суфикса!), изведен посесив *čěsarъ*, у значењу 'царев'. У другој фази именица *čěsarъ* бива суфиксално (дакле, деривационо) адаптирана: помоћу суфикса *-jъ*^{II} (хипокористичког именичког суфикса!), према суфиксалном узусу епохе (што би рекао Радосав Бошковић), именица је добила нови лик – *čěsarъ*, прешавши у деклинацију старих основа на **jo* и уневши у значење 'цар' хипокористичку нијансу. Тако је, по нашем мишљењу, дошло до хомонимије (нове) именице *čěsarъ* и (старог) присвојног придева *čěsarъ*, која се разрешила заменом посесива *čěsarъ* посесивом *čěsarěvъ*.

3.2. И германско *Karl* Словени су најпре примили без творбене адаптације, само са морфолошком адаптацијом (укључивање у деклинацију старих основа на **ō*). После метатезе ликвида у јужнословенским и чешко-словачком дијалекту именица је имала лик *kralъ*, у значењу 'краљ', и од ње је, сасвим регуларно, помоћу (посесивног!) суфикса *-jъ*^I изведен присвојни придев *kralъ*, са значењем 'краљев', који се као творбена база чува у српским изведеницама, које наводи Скок, *краљић* 'краљев син', *краљица* 'краљева жена', *краљски* 'краљевски'. У другој фази именица *kralъ* је деривационо адаптирана помоћу (хипокористичког!) суфикса *-jъ*^{II}: са новим ликом *kralъ* именица је прешла у деклинацију старих основа **iō*, са хипокористичком нијансом у својој семантичкој структури 'краљ'. Тако је, по нашој концепцији, дошло до хомонимије (нове) именице *kralъ* и (старог) посесива *kralъ*, која је била стварни узрок замене посесива *kralъ* посесивом на *-evъ* *kralěvъ*.

Radmilo Marojević

ALTERNATION OF LINGUISTIC DEVICES AND THE DYNAMICS OF LINGUISTIC DEVELOPMENT

Summary

The alternating occurrence of the linguistic devices as well as the influence of that phenomenon on the dynamics of the linguistic development are being discussed in this paper from the perspective both comparative-historical and that of general linguistics.

The separate examples of the rivalry of the linguistic devices have been analyzed in this article from the methodological point of view: 1) the rivalry of the

Indo-European possessive genitive and the possessive adjectives as Slavic innovation – in early Proto-Slavic; 2) overlapping of the possessive suffixes *-b* and *-evb* – in late Proto-Slavic; 3) interchangeability of the possessive suffixes *-jb* and *-ovb* – in the early stages in the development of the particular Slavic languages; 4) alternation of the infinitive and supine – in Serbian and other Slavic languages.

A new etymology of the Old Church Slavic words *čěsar'b* and *kral'b* (and their correspondents in other Slavic languages) has been explained in this paper. The author has proceeded from the assumption that in the first stage the German words *Káisar*, *Karl* had been morphologically adjusted as the nouns *čěsar'b*, *kral'b*, from which the possessive adjectives *čěsar'b*, *kral'b* were derived; in the second stage the Slavic nouns were adapted in the process of suffixation by means of the hypocoristical noun forming suffix *-jb*, so that the nouns *čěsar'b*, *kral'b* formally adapted in the process of derivation, turned into homonyms of the possessive adjectives, which caused the substitution of the possessive *čěsar'b*, *kral'b* with the possessives *čěsar'evb*, *kral'evb*.